

## Jan van Riebeeck en zijn Kaapkolonie

Een kolonie tegen wil en dank

door Pieter Bol

Op zaterdag 6 april 1652 liet de Drommedaris, een VOC-schip, het anker vallen in de Tafelbaai, net ten noorden van de Kaap de Goede Hoop. De volgende dag ging Jan van Riebeeck, voormalig scheepschirurgijn, aan land voor een eerste inspectie van de plek die hij zelf had voorgesteld voor de vestiging van een kolonie op de route Nederland-Indië. Hij was daags voor Kerstmis 1651 vertrokken en had een voorspoedige reis achter de rug met slechts twee doden. Zijn vloot was echter niet compleet; de twee grootste schepen, de Walvis en de Oliphant, ontbraken. Bij het verzamelpunt, de Balg onder het eiland Wieringen, hadden zij de drempel naar zee niet over gekund en waren achtergebleven.

Toen zij een maand later het anker uitwierpen in de Tafelbaai hadden ze samen 130 man verloren aan de scheurbuik. Waren de schepen bijeen gebleven, dan was over en weer meer hulp mogelijk geweest.



De Drommedaris 1652

En het was nu juist de bestrijding van de scheurbuik die de voornaamste reden was geweest om Heeren Zeventien te doen besluiten toe te stemmen in de stichting van deze schadepost op de begroting. Ze zagen het belang van verse citrusvruchten, groenten, vlees en water in, maar ze waren als pragmatische zakenlieden niet gebrand op een grote bezettingsmacht en kolonisering. Daarom bepaalden ze met nadruk dat andere naties niet gehinderd zouden mogen worden bij stichting van hun eigen posten of zelfs forten; bovendien zou de Hollandse kolonie tegen betaling levensmiddelen moeten leveren aan schepen van andere

landen (dit mede met het oog op de begroting). Met één belangrijke uitzondering: Portugal, want daarmee stonden we op zeer gespannen voet.

### Grote voorgangers

De Portugezen hadden op het eind van de vijftiende eeuw al het belang ingezien van verse vruchten, vooral citroenen en dergelijke, voor het behoud van gezondheid op de schepen. Hen werd de kunst afgekeken door Jan Huygen van Linschoten uit Enkhuizen, die geholpen door zijn in Spanje gevestigde broers erin slaagde om in het laatste kwart van de zestiende eeuw aan te monsteren op Portugese schepen en in Goa bedrijfsspionage te plegen inzake de tochten naar de Oost. Thuisgekomen schreef hij zijn Itinerario, dat tot diep in de zeventiende eeuw vast onderdeel zou blijven uitmaken van de scheepsbibliotheken op Nederlandse schepen oostwaarts. Ook reeds op de eerste reis vanuit dit land naar Indië van 1595-1597, beginnend in Amsterdam, een feit dat momenteel weinig aandacht krijgt vergeleken met de mislukte pogingen noord-om (Willem Barents en Nova Zembla!). Op Van Linschoten's aanraden poogde men op die eerste tocht de oostkust van Madagaskar te bereiken voor het innemen van verse waar. Dit mislukte door tegenwind, de schepen konden niet scherp aan de wind zeilen, en met halve wind kwam men aan de westkust van het grote eiland. Daar lukte het niet te revitailleren en tientallen mannen stierven.

De Portugezen hadden al begin zestiende eeuw hun oog op de door hen gedoopte Cabo de Boa Esperança laten vallen om er aan verversing te komen. Maar Hottentotten vermoorden daar in 1510 op het strand de 'fine fleur' van de Portugese adel, reden om die plek voortaan te mijden als de pest. De grote bron van vitamine C en vers vlees werd voortaan het eiland Sint Helena, dat door de Portugezen anderhalve eeuw lang ecologisch verantwoord werd beheerd. Zo stond men niet toe dat mensen zich er vestigden en afbreuk zouden doen aan gewassen en dieren; van boord gevluchte slaven werden met klopjachten opgespoord tot de laatste man of vrouw.

Een ecologische catastrofe onder Hollandse regie

Toen de Hollanders eenmaal flink op dreef waren met hun internationale handelswegen, durfden ze het in toenemende mate tegen de Portugezen op te nemen rond dat eiland. In de jaren veertig van de zeventiende eeuw namen ze het nagenoeg over en verbraken het ecologisch evenwicht. In tien jaar tijd werd Sint Helena 'uitgewoond'. Honden werden losgelaten en verwilderden, waardoor de dieren van het eiland, o.a. schapen, geiten en varkens, opgegeten werden of diep in ontoegankelijke delen gedreven. Diverse schepen plunderden veel meer citrus- en andere vruchten dan ze nodig hadden, hout werd als brandstof verkwest, water verspild. Hetzelfde volk roeide oostelijk van Afrika de dodo uit.

Vandaar dat uiteindelijk besloten werd tot permanente vestiging aan de Kaap, waar men af en toe al aan land ging. Zo lieten schepen op de weg heen er berichten achter voor de retourschepen, en vice versa. Dat gebeurde onder grote stenen die gemarkeerd werden. Omdat ook Engelsen en Fransen dit deden, leek de plek wel een beetje op een internationaal postkantoor.

Jan van Riebeeck was er al eenmaal geweest toen hij zich in een ronkende tekst aanbod aan Heeren Zeventien om de klus te klaren. Eerder hadden deze het plan om ene Proot op koloniestichting te sturen; we mogen intussen blij zijn voor alle Zuidafrikaanse schoolkinderen dat zij die naam niet hoeven te leren.



Jan van Riebeeck

## Een koene knaap aan de Kaap

Hoewel we terugdenken aan Van Riebeeck als een zelfstandig en ondernemend man, hebben we te doen met een intelligent en ijverig dienaar van de VOC die, weliswaar met moeite, eigen initiatief onderdrukte en een toegewijd lakei was van de onderneming, de ideale ambtenaar. Hij zag zichzelf bepaald niet als stichter van een nieuw land, maar wilde zo snel mogelijk daar weg om verder carrière te maken bij de VOC in Indië. Daarom schreef hij binnen een maand na aankomst, rekening houdende met de lange tijd tussen bericht en antwoord, of hij een jaar na dato naar de Oost mocht. Dat werd hem niet vergund en uiteindelijk zouden hij en zijn vrouw en kinderen er ruim tien jaar blijven (om daarna naar de sterfhuisconstructie Fort Malacca beroepen te worden, waar Maria van Riebeeck stierf).



Citrus fruit

Die tijd bracht hij niet in ledigheid door. Met name de hoofdtaak, het fourneren van vitamine C aan de schepen ter voorkoming van scheurbuik, heeft hij stevig ter hand genomen. Hoewel, het eerste jaar werd voornamelijk doorgebracht met het bouwen van een fortificatie met aarden wallen en een gracht.

Maar daarna waren de tuinen van de VOC de voornaamste taak. Jan experimenteerde met de Afrikaanse gewassen maar probeerde ook vrijwel alle Hollandse landbouwproducten uit, en hij was de eerste wijnbouwer aan de Kaap! Voor vee was men aangewezen op de lokale bevolking waar men op last van de VOC uiterst omzichtig mee moest omgaan. Ook al ontvreemdden de inboorlingen dingen, of waren zij weerspanning in het leveren van vee tegen redelijke prijzen, geen haar mocht hen worden gekrenkt.

Dit gelastte de VOC, die zich al tot een succesvol slavenhandelaar aan het ontwikkelen was, niet uit humanitaire overwegingen. Ze wist dat het handjevol planters op de zuidpunt van Afrika met gemak in zee geveegd kon worden indien het tot een 'concerted action' van de inheemse bevolking kwam.

Die bevolking wordt door van Riebeeck en de anderen die het 'dagboek' van de Kaapkolonie bijhielden (een andere verplichting!) met verve beschreven. Zo leren we o.a. de Strandlopers en de Vismans kennen, respectievelijk verzamelaars en vissers. Een bijzondere tegenspeler had van Riebeeck al jaren voor zijn vestiging aan de Kaap ontmoet. Dit was Harry, ook wel King Harry genoemd, een lokale leider die wat Engels kende want hij was met de Engelsen meegeweest naar hun Oost. Deze Harry was een man die zich in korte tijd mateloos verrijkte, ook ten koste van zijn eigen volk. Uit de dagbrieven rijst een beeld op van Van Riebeeck als een voor zijn tijd en cultuur humane man en van Harry als een soort anti-Mandela.

Ondank is 's werelds loon

Niettegenstaande het constante gemopper van Heeren Zeventien is de Kaapkolonie een succes geweest, in de zin van het sparen van mensenlevens. De sterfte aan scheurbuik nam alras sterk af. Maar de kolonie was niet kosten-neutraal of zelfs winstgevend zoals Van Riebeeck had voorgerekend, zij kostte vrijwel jaarlijks geld. En dat stemde de Heeren erg negatief want ze waren geen filantropische instelling die mensenlevens beschutte, maar een 'financieel-tropische' instelling. Ze gaven weliswaar een faire uitkering aan weduwen en wezen en betaalden ook eerlijk het verdiende loon uit van de overledenen, maar sentimentele humanitaire overwegingen moet men in deze eerste echte kapitalisten niet zoeken.

Waarom stierven er nu zoveel mensen aan de scheurbuik, zelfs betrekkelijk kort na het vertrek, zoals de mannen van de Oliphant en Walvis? De reden is dat men vertrok in een conditie waarin men al balanceerde op de rand van vitamine C-gebrek. Het Hollandse dieet was, als men het kon betalen, rijk aan proteïnen, maar vis en vlees bevatten maar een beperkte hoeveelheid vitamine C; in melk zit het ook maar die dronk de zeeman niet. Het dieet was nogal arm aan groentes en vanzelfsprekend waren

citrusvruchten nagenoeg ontbrekend. De reis van gemiddeld acht maanden zou overigens ook voor ons te lang zijn geweest om gezond te blijven indien niet regelmatig vers plantaardig voedsel ingenomen werd, want de lichaamsvoorraad is maar toereikend voor enkele maanden. Natuurlijk werd de gezondheid aan boord niet alleen door vitamine C-gebrek bedreigd, maar dit was toch wel een aanmerkelijke oorzaak van morbiditeit en mortaliteit.

### Het hoge noorden

Konden de schepen op weg naar Indie nog aan vitamine C komen, lastiger lag dat in het hoge noorden. De drie Nederlandse ontdekkingsreizen in de jaren negentig van de zestiende eeuw, de laatste inclusief overwintering op Nova Zembla, gaven al scheurbuikproblemen te zien. De bloeiende walvisvaart en traankokerijen van de zeventiende eeuw op Spitsbergen kende veel doden, die voornamelijk aan scheurbuik te wijten waren. Meer dan driekwart van de doden is eraan gestorven, terwijl de remedie ter plekke groeide in de vorm van lepelblad. Maar het zoeken, plukken en drogen kostte tijd, terwijl het seizoen maar enkele maanden duurde. Ook daar waren de ondernemers klassieke kapitalisten die de winst wilden maximaliseren en daarbij niet op een mensenleven keken.

### Weeffoutje met grote gevolgen

Een foutje in de evolutie heeft ons deze bedreiging bezorgd, want ongelijk honden en katten bijvoorbeeld, kunnen wij en andere primaten vitamine C niet actief in ons lichaam opbouwen. Dit eenvoudige molecuul ( $C_6H_8O_6$ ), ascorbinezuur (dus 'tegen scheurbuik' = scorbut), moeten wij uit plantaardig voedsel halen. Wat jammer, zullen sommigen denken. Maar stel je voor dat we wel zelf vitamine C konden maken, hoe zou de wereld er dan nu uitzien? Allelei mondiale ontwikkelingen waren dan al eerder in een stroomversnelling gekomen; misschien zaten we dan nu wel met 12 miljard mensen op deze planeet. En we moeten het nu hebben van voldoende tijd om onze grote problemen op te lossen, voordat de wereldbevolking onomkeerbaar te groot is.



Ascorbic acid

Ascorbinezuur

De Portugezen hebben ontegenzeggelijk een voordeel gehad door de vitamine C-kwestie. Niet alleen was voor hen de weg oostwaarts een paar weken korter, zij vertrokken ook met een betere voorraad vitamine in hun lijf. Zij waren al lang op de hoogte van het belang van gewassen die het vitamine bevatten, getuige het boek van Van Linschoten. Maar ook zij keken niet echt op een leven meer of minder. Niemand wist natuurlijk wat de oorzakelijke stof was, die de gezondheid behield. Als je uitgaat van een reis naar Indië van 240 dagen van 270 schepelingen die elk per dag 'n kleine 50 mg vitamine C nodig hebben, kom je op een hoeveelheid van 3 kilo zuivere vitamine C per schip. Dat is momenteel in kristalvorm voor een zo'n honderd euro te koop.

### De definitieve zege

Het is pas onder kapitein Cook geweest dat op Engelse schepen in de tweede helft van de achttiende eeuw rigoureuus werd doorgevoerd dat elk bemanningslid per dag een bepaalde hoeveelheid citrus moest krijgen. Dit stelde hij in na zijn eerste wereldreis, waarop tientallen procenten van de bemanning overleden. Op de tweede reis stierven slechts enkelen, maar niet aan scorbut.

Inmiddels is vitamine C een veel gebruikt profylacticum. Niet alleen ter voorkoming van scheurbuik, maar ook tegen griep en zelfs kanker. Met name de tweevoudige Nobelprijswinnaar Linus Pauling heeft het vitamine, hoog gedoseerd, als een soort panacee gepropageerd. Dat hijzelf 90 is geworden, is echter als resultaat van een N=1-onderzoek geen verificatie. Vergiftiging krijg je overigens niet van dit wateroplosbare vitamine, je plast je overdosis gewoon uit; hooguit krijg je er nierstenen van.

---

## De verschijnselen van scheurbuik



Bloedend tandvlees en loslatende gebitselementen

Omdat vitamine C een belangrijke rol speelt bij de opbouw van collageen, leidt gebrek tot stoornissen in het bindweefsel, wat zich o.a. uit in tandvlees en bloedvaten. Gebitselementen raken los, kleine bloedvaatjes knappen en dat geeft onderhuidse bloedingen, wonden genezen slecht en raken geïnfecteerd.

Bloedingen zijn er ook in gewrichten en onder het botvlies; stijfheid is een symptoom. De ijzeropname is gestoord en bloedarmoede het gevolg. In een vergevorderd stadium ziet men geelzucht, oedeem en koorts. De terminale patient sterft vaak abrupt, al dan niet met stuipen of in shocktoestand.

---

(werd gepubliceerd in januari 1998 in Arts & Auto)

Dr P Bol is arts-epidemioloog; hij doceert 'Algemene hygiëne en epidemiologie' aan de TU Delft